

відвідувачів, які не входили до попередніх категорій) – 1,7 % [17, арк. 3]. Протягом 1967–1986 рр. кількість відвідувачів собору складала вже 1386968 осіб [18, с. 168].

Проте, кінець 80-початок 90-х рр. ХХ ст. був складним періодом в історії заповідника. За часів так званої «горбачовської перебудови» розпочинається період повернення культових споруд релігійним православним громадам міста. Після передавання у безоплатне строкове користування Спасо-Преображенського собору громаді Української Православної Церкви Московського патріархату постійна експозиція в нартексі була брутально розгромлена її представниками (1990 р.). Заповідник втратив музейні площі всередині собору, проведення екскурсій узгоджувалось з часом проведення богослужінь. Знадобився час, щоб порозумітися із соборною громадою та налагодити конструктивну співпрацю, адже на сучасному етапі діяльності НАІЗ «Чернігів стародавній» стародавній храм, як і раніше, лідер серед відвідувань туристів. Спасо-Преображенський собор, за статистичними даними, відвідало понад 3 млн. екскурсантів з різних країн світу [18, с. 169]. Собор включено до популярного маршруту оглядової екскурсії по території колишньої Чернігівської фортеці (сучасна паркова зона на Валу) та до оглядової екскурсії в охоронних зонах заповідника. Таким чином, Спасо-Преображенський собор в Чернігові відігравав провідну комунікативну роль серед інших пам'яток заповідника у 60–90-х рр. ХХ ст. Втрата експозиційної форми комунікації спонукала науковців до використання інших форм діяльності на сучасному етапі: проведення екскурсій (у вільний від богослужінь час), науково-дослідницької та видавничої роботи, залучення храму до культурно-мистецьких акцій.

ПОСИЛАННЯ

1. Белофастова Т.Ю. Музей у системі сучасних комунікацій / Т. Ю. Белофастова // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтва: наук. журнал. – К.: Міленіум. 2009. – № 4. – С. 36–39. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.nbuv.gov.ua>; Руденко С. Б. Про можливості соціокультурного використання музейних пам'яток у сучасних умовах / С.Б. Руденко // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтва: наук. журнал. – К.: Міленіум, 2012. – № 3. – С. 79–83. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vdakk/2012_3/18.pdf.
2. Карнабед А.А. Збережемо перлину / А. Карнабед // Чернігівські відомості. – 1997. – 5 вересня. – 4 с.
3. Карнабед А.А. Нове життя пам'яток архітектури / А. Карнабед. – № 132. – 1975. – С. 4; Карнабед А. А. Свідок незабутньої події. / А. Карнабед // Комсомольський гарт. – 1979. – 20 лютого. – С. 4.
4. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської області), ф. Р. 1533, оп. 1, спр. 3, 2 арк.; Карнабед А. А. Археологічні знахідки в Чернігові / А. Карнабед // Деснянська правда. – 1968. – № 1. – С. 3.
5. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», документальний фонд, інв. № КН-646/26 [Книга отзывов Спаский собор 1981–1984 гг.]. – Чернігів, 1984. – 96 арк.
6. Архів УкрНДІпроектреставрація. Холостенко Н.В. Отчет об исследованиях 1968–1969 гг. внутри Спасского собора в Чернигове. / [Рукопис]. – К., 1970. – 70 арк.
7. Холостенко Н.В. Мощеница Спаса Черниговского / Н.В. Холостенко // Культура средневековой Руси. – Л., 1974. – С. 199–202.
8. Сіверянська Н. Дійова форма популяризації пам'яток / Н. Сіверянська // Комсомольський гарт. – 1972. – 5 січня. – 4 с.
9. Держархів Чернігівської області, ф. Р. 1533, оп. 1, спр. 167, 4 арк.
10. Карнабед А.А. Архітектурні скарби і сучасність / А. Карнабед // Деснянська правда. – 1984. – № 137. – 4 с.
11. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чер-

нігів стародавній», документальний фонд, інв. № КН-591, ДФ-74-80 [Книга регистрации концертов духовной музыки в Спасском соборе]. – Чернігів, 1978–1979. – 96 арк.

12. Романіка М. Концерт у Спаському соборі / М. Романіка // Деснянська правда. – 1987. – 16 червня. – 4 с.

13. Глянько І. Концерти, конкурси, виставки / І. Глянько // Правда України. – 1987. – 19 августа. – 4 с.

14. Карнабед А.А. Дослідник, архітектор (до 800-річчя «Слова о полку Игоревім») / А. Карнабед // Деснянська правда. – 1985. – № 17. – 4 с.

15. Боголюб Р. М. На теми Рафаеля / Р. Боголюб // Деснянська правда. – 1984. – 3 червня. – 4 с.

16. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», документальний фонд, інв. КН-591/47 [Отчеты по итогам посещаемости и экскурсионной работы заповедника за 1982 год]. – Чернігів, 1982. – 29 арк.

17. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», документальний фонд, інв. КН-591/47 [Отчеты по обслуживанию населения и работе научных сотрудников заповедника 1976–1980 гг.]. – Чернігів, 1982. – 29 арк.

18. Спас Чернігівський: 975-річчю першої писемної згадки про Спас. собор у Чернігові...присвяч. / [авт. кол.: А. Доценко (кер.) та ін.]. – Чернігів: Десна Поліграф, 2011. – 191 с.

Ванжула Е.Н. Роль черниговского Спасо-Преображенского собора в музейной коммуникации 60-90-х гг. ХХ в.

Статья посвящена анализу коммуникативного потенциала Спасо-Преображенского собора на протяжении 60–90-х гг. ХХ в.; раскрыта история формирования музейной экспозиции храма-музея Черниговского государственного архитектурно-исторического заповедника.

Ключевые слова: Спасо-Преображенский собор, музей, коммуникация, экспозиция, заповедник.

Vanzhula O.M. The role of the Cathedral of the Transfiguration of Our Savior in Chernihiv in museum communication during the 1960's-1990's.

The article analyzes the communicative potential of the Cathedral of the Transfiguration of Our Savior during the 1960's–1990's, describes the history of formation of exhibitions at the cathedral-museum of the Chernihiv State Architecture-Historical Sanctuary.

Key words: Cathedral of the Transfiguration of Our Savior, museum, communication, exhibition, sanctuary.

28.02.2017 р.

J

УДК 94(477):069.4/5

**С.А. Березова
О.М. Терещук**

МЕМОРІАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ РОДИНИ ПОЛУБОТКІВ У КОЛЕКЦІЇ НМІУ

У колекції НМІУ зберігається срібний посуд, який пов'язаний із відомою в Україні родиною гетьмана П. Полуботка. Вивчення, опис та наукова атрибуція меморіальних пам'яток стали предметом дослідження.

Ключові слова: доба Гетьманщини, Павло Полуботок, Василь Полуботок, ложка, потир, герб, атрибуція.

У спільному зібранні Національного музею історії України (НМІУ) і Музею історичних коштовностей¹ зберігаються пам'ятні речі – ложка та потир, які пов'язані з прославленою родиною Полуботків. Вони є мовчазними

1. Музей історичних коштовностей України (МІКУ) – філію Національного музею історії України було відкрито для відвідувачів у січні 1969 р.

Фото 1. Загальний вигляд ложки

свідками того складного і бурхливого часу, в якому судилося жити і діяти відомій постаті в історії України Павлу Полуботку (1660–1724) та спадкоємцям його роду.

Меморіальні речі належать до високохудожніх золотарських виробів XVIII ст., які з давніх часів були окрасою побуту людини. Вони є різного походження, виготовлення та призначення.

Музейні інвентарі не дають конкретної інформації про походження експонатів, лише запис «старі музейні фонди» наводить на думку, що ці експонати є цінним надбанням від початку фундації колекції.

Вивчення, опис та наукова атрибуція меморіальних пам'яток стали предметом даного дослідження. У розвідці інформація про експонати подається за хронологією подій.

До світських речей, які дають уявлення про час та власника, належить срібна столова ложка [6], позначена гербом власника (фото 1). Має овальної форми чашечку та держак у вигляді нерівної, сучкуватої палиці, яка на кінці завершується жіночою голівкою із завитком над нею. Вочевидь, що при її виготовленні майстер прагнув знайти гармонійні пропорції та внести щось нове в орнаментальні прикраси. На звороті чашечки, біля основи держака, золотар вправно вигравірував поодинокую барокову оздобу – розлогий листок аканту, а над ним герб у бароковому картуші (фото 2). У центрі поля геральдичного щита розпізнається палаюче серце, пронизане двома стрілами та увінчане кавалерійським хрестом. Навколо емблеми зображені літери: «П П П В Е Ц П В З Ч». Через погану збереженість експонату, а саме потертості поверхні чашечки, деформації та зазублини країв, важко було ідентифікувати символіку та напис. Із авторитетних джерел дізнаємось, що це родинний герб Полуботків². Літери читаються наступним чином: «Павел Полуботок Полковник Войска Его Царського Пресветлого Величества Черниговский» [3]. Вони допомагають розпізнати власника і замовника пам'ятки – полковника чернігівського (1705–1724 рр.), а з часом і наказного гетьмана України-Гетьманщини. Відсутність тавра майстра на експонаті обмежує повну атрибуцію. Як правило, всі здобутки в житті краще цінуються і пі-

2. Родина Полуботків мала шляхетський герб «Приятель»

Фото 2. Зображення герба і літери навколо

знаються в порівнянні. Отже, порівнюючи і співставляючи родинну реліквію Полуботків з аналогічними зразками, виготовленими відомими майстрами-золотарями провідних ювелірних центрів Західної Європи, можна припустити наступне. Імовірно, ложка відомого політика була виготовлена німецькими чи польськими золотарями [2] або вдало скопійована із аналогічного зразка українським майстром, який побажав залишитися невідомим. Що стосується датування ложки, співставивши стиль і нанесений декор та роки життя і правління П. Полуботка як полковника чернігівського, то можна продатувати виріб 1710–1715 рр. Відомо, що представники української еліти XVII–XVIII ст. були головними замовниками і «споживачами» творів мистецтва. Неабияку роль у розкішному побуті можновладців відігравав столовий посуд із дорогоцінних металів, який, як правило, виготовляли відомі золотарі на замовлення. Отже, маємо справу з властивим добі бароко особливим, естетично насиченим, побутом, який відповідав потребам часу і задовольняв смаки української еліти XVIII ст.

Функції чернігівського полковника П. Полуботок виконував впевнено і поступово покращив своє суспільне становище – з 1722 р. став виборним правителем Українського гетьманату (1722–1724).

Як відомо з джерел, життя і діяльність Павла Полуботка були тісно пов'язані із Слобожанщиною, зокрема з Лебедином і Михайлівкою на Сумщині. Головною ж була садиба в селі Михайлівці, неподалік Лебедина. Вона слугувала резиденцією полковника Полуботка на Слобожанщині. За твердженням художника та архітектора Г. Лукмського (1884–1952), дружина П. Полуботка із синами Андрієм та Яковом переважно мешкала саме у Михайлівці [4, с. 7]. За твердженням чернігівського архієпископа Фларета (Гумілевського), П. Полуботок також опікувався розташованою поблизу його маєтку Михайлівською пустинню [1, с. 189]. Михайлівський Предтечів монастир знаходився приблизно на відстані 12 км від Лебедина, на околиці с. Михайлівки серед живописного лісового уро-

чища – на високій горі, оточеній столітніми дубами. Це місце обрали не випадково, бо колись тут жили в печері «два странника, иноки Афонские» [5, с. 253–258]. Серед церковних святинь, які зберігались в обителі, були срібні хрести і чаші, фрагменти нетлінних мощей Великомучениці Варвари та Іоанна Предтечі³, старовинні ікони в срібних шатах – подарунки-вклади наказного гетьмана Павла Полуботка [9, с. 175–181].

Традиції благодійницької діяльності гетьмана П. Полуботка продовжили спадкоємці роду.

У зібранні Національного музею історії України зберігається потир-вклад нащадка гетьмана П. Полуботка – його онука⁴, бунчукового товариша⁵ Василя Андрійовича Полуботка у пустинку Михайлівську Предтечівську 1764 р. [7].

Потир⁶ (від грецької мови – «чаша», «кубок») – це келих культового походження, який використовується під час богослужіння. Він призначений для червоного вина, яким причащаються духівництво та миряни під час проведення церковного обряду таїнства євхаристії (причастя)⁷.

Келих має красиву форму, ефектне декоративне оздоблення, чітку й логічно завершену композицію (фото 3). У ньому рельєфно вирізняються граціозними формами й щедрим оздобленням головні частини – чаша, стержень, яблуко і седес. Чаша має дещо видовжені пропорції, вінця розширені, відігнуті назовні, денце заокруглене. Композиційно декор чаші складається з двох частин: верхньої та нижньої. Майстер-золотар відповідно до форми застосував технічні прийоми. Для підкреслення силуету виробу та підсилення художнього ефекту верхню частину зовнішньої та внутрішньої округлої поверхні покрив позолотою. У верхній частині чаші, на чільній стороні гладенької кованої поверхні, розміщене традиційне для православних зображення, обрамлене терновим вінком (фото 3). У центрі поля на підвищенні, що символізує гору Голгофу, вигравіруваний усталеної форми семикінцевий хрест із тростиною та списом, супроводжуваний літерами-ідеомами. На верхній горизонтальній перекладині хреста читаємо: «ІНЦІ» – «*Ісус Назарянин, Цар (І)Юдейський*», – напис на хресті, на якому був розп'ятий Ісус Христос. По обидві сторони довгої вертикальної перекладини зображені

3. Особливо шанується на Афоні св. Іоанн Хреститель або Предтеча. Так, в Іверському монастирі, крім соборного храму, існує ще три малих церкви, одна з яких – св. Предтечі. Певно, що побувавши колись на Афоні, два мандрівники (ченці) і принесли в Михайлівку ідею створення тут монастиря за іменем цього подвижника.

4. Василь Андрійович Полуботок (? – 1768) – син Андрія Павловича Полуботка.

5. Бунчуковий товариш – найвищий ранг Значного військового товариства в Гетьманщині XVII–XVIII ст. В походах бунчукові товариші перебували під командою генерального бунчукового. Рангом вони вважались трохи нижчими підполковників, при потребі заступали полковників у командуванні полком.

6. Потіри відомі від часу перших християн. Спочатку чаші були дерев'яні, а з III ст. до IX ст. – скляні. Від введення християнської релігії з'являються також золоті та срібні келихи.

7. Таїнство (лат. sacramentum) – це священодія в Церкві, в якій через зовнішній обряд тайно і невидимо передається благодать Святого Духа – спасаюча сила Бога. У канонічних Євангеліях є опис Таємної вечері, під час якої Ісус дав заповіт Євхаристії. Саме та чаша, яку тримав в руках Ісус під час Таємної вечері, проголосивши заповіт Євхаристії, і стала праобразом потира. У потіри, за увявленням християн, вино перетворюється на кров Ісуса.

Фото 3. Загальний вигляд потиру

ініціали Ісуса Христа – «ІС ХС». Напис «НИКА» – «ПЕРЕМОЖЕЦЬ», розміщений між середньою перекладиною і Голгофою, символізує перемогу Ісуса Христа над пеклом і смертю. Ліворуч і праворуч хреста зображені знаряддя катувань Христа – тростина і копіє з губкою, відповідно позначені літерами «Т» і «К». Наступні літери, розміщені внизу хреста над горою Голгофою «М Л Р Б» – скорочений вислів – «*Место Лобное Рай Бысть*», російський варіант грецького напису: «*Место лобное стало раем*». Під хрестом у вигляді невеликого пагорба зображена гора Голгофа, позначена початковими літерами «Г Г». Техніка нанесених зображень вимагала від майстра великого хисту, твердої руки і пильного ока. Знизу на чашу надіта суцільна сітка (кожух) із чудовим карбованим рослинним орнаментом у вигляді пагінців з ніжним листям, квітами та гірляндами плодів, характерними для місцевої флори Середнього Подніпров'я. У декорі високого рельєфу розпізнаються соковиті груша та яблуко, чотирипелюсткова квітка та квіткові бутони троянди. Ці орнаментальні мотиви доповнюють три голівки херувимів. У виробі помітні ознаки нових художніх віянь, які з'явилися в українському золотарстві у 60-х рр. XVIII ст. Вони спричинили до появи у виробках із золота та срібла химерних форм з безліччю гнутих ліній, завитків, сухого примхливого асиметричного орнаменту у вигляді стилізованої черепашки.

Цей новий декоративний елемент ми можемо бачити на всіх трьох складових експонату. Наприклад, краї карбованої сітки чаші орнаментовані стилізованою черепашкою (фото 3). Нові мотиви з'являються в обробці поверхні седеса. Він має круглу, шестигранну форму. Краї верхньої частини обведені вихлястим трилисником. У нижній частині кожна з граней закінчується округлим лопатевим розширенням, на яких упізнаються карбовані рослинні мотиви з барельєфними голівками ангелів і орнаментом у вигляді стилізованої черепашки (фото 4). Чаша з'єднана з седесом високим і фігурним стержнем. Щоб урівноважити чашу та седес, на стержень насажене яблуко видовженої грушоподібної форми, схожого до церковних бань Києва та міст і сіл Придніпров'я. Його поверхню прикрашає рослинний орнамент у вигляді вигнутих акантових пагінців та трилисника у поєднанні зі стилізованою черепашкою. В цілому, справа виконана вправно, чітко і високохудожньо. Наявність у оздобі нового декоративного елемента у вигляді стилізованої черепашки надає експонату вигадливо-манірного характеру, що повністю відповідало художнім смакам українського панства, яке прагнуло до показної імпозантності.

Отже, потир – це цілком зрілий і оригінальний художній твір, який має форми і декор, типові для роботи українських майстрів і в той же час знаменує собою нові художні явища в золотарстві другої половини XVIII ст. Автора цього келиха не встановлено, оскільки виріб не позначений тавром⁸. Характер художнього оформлення виробу близький до чернігівської локальної групи. Саме вони працювали здебільшого тільки в техніці карбування, коли рослинний орнамент карбували на суцільній поверхні, а прорізний зустрічався дуже рідко [8, с. 82].

Краї седесу мають вигляд хвилясто срібної стрічки, на якій вигравірувано напис, що має виняткове значення для вивчення експонату: «СІА ЧАША В П'А (У)СТИНКУ МИХАЙЛОВСКУЮ ПРЕДТЕЧЕВСКУЮ ОТ Б'АНЧ'АКОВАГО ТОВАРИША ВАСИЛА ПОЛ'АБОТКА ВКЛАДЬ КТИТОРА ОНОЙ П'АУСТИНКИ 1764 ГОДА МЦА ИЮЛА 28 ДНА» (фото 4). Напис вигравіруваний літерами кирилиці, ручним курсивом, письмом, що розвинулося із скоропису. Він містить важливу і цікаву інформацію про предмет і власника, адже, як історичне джерело, засвідчує про Василя Андрійовича Полуботка як ктитора⁹ і мецената давньої святої обителі Слобожанщини – Михайлівської пустині. Релігійні почуття людей того часу було щирими, глибокими і сильними. На зразок своїх земних стосунків людина будувала своє ставлення до Бога. Гріхи свої вона прагнула спокутувати зовнішньою побожністю і матеріальними пожертвами. Вона добродіяла духівництву, будувала храми, прикрашала їх і помирала із спокійним сумлінням. У духівницях, ризницях храмів того часу залишився слід цієї простої,

8. Це пояснюється тим, що виробу, які виготовляли майстри на замовлення, рідко таврувались // Петренко М.З. Українське золотарство. – К., 1970. – С. 45.

9. Ктитор (від грец. – засновник). Ктиторство – заснування і господарське забезпечення церкви.

Фото 4. Декор та вкладний напис седеса

але щирої релігійності й глибокого усвідомлення того, що обов'язок перед Богом виконаний як слід. Не становив у цьому відношенні жодного винятку і рід П. Полуботка.

ПОСИЛАННЯ

1. Гумилевский Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – М., 1852. – Отд. I. – 322 с.
2. Лопато М.Н. Немецкое художественное серебро в Эрмитаже. Каталог. – Санкт-Петербург, 2002. – № 8. – 235 с.; Серебро Кенигсбергских мастеров из собрания Государственного Эрмитажа. Каталог выставки. – Санкт-Петербург, 2006. – 25 с.; Польское художественное серебро XVII – первой половины XIX ст. в Эрмитаже, Санкт-Петербург. Каталог выставки 19 октября 2004 – 6 февраля 2005 года. – Санкт-Петербург, 2004. – № 13. – 107 с.
3. Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник СПб., 1914. [Репринтне вид]. – К., 1993. – 214 с.
4. Лукомский Г. «Михайловка», усадьба графа А.В. Капниста, Харьковской губернии, Лебединского уезда // Столица и усадьба. – 1916. – № 56.
5. Михайловская пустынь // Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отделение I. Краткий обзор епархии и монастырей. – Харьков, 1859. – 295 с.
6. Музей історичних коштовностей України (МІК). – Інвентарна книга дорогоцінного металу (ДМ), Інв. № ДМ – 4688. – Т. I. – L = 160 мм. У 1964 р. надійшла до МІКУ з Київського державного історичного музею, тепер – Національний музей історії України (НМІУ).
7. МІК. – Інвентарна книга дорогоцінного металу (ДМ), Інв. № ДМ – 5655. – Т. II. – Н = 370 мм.
8. Петренко М.З. Українське золотарство. – К., 1970. – 208 с.
9. Селиванов А.Ф. О поездке в с. Михайловку, Лебединского уезда, Харьковской губернии // Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1889 год. – Харьков, 1889. – 251 с.

Березова С.А., Терещук О.М. Мемориальные ценности семьи Полуботков в коллекции НМІУ

В статье исследуется серебряная посуда с коллекции музея, которая связана с меценатской деятельностью гетмана П. Полуботка и наследников его рода. Происхождение, изучение, атрибуция, экспонатов стали предметом исследования.

Ключевые слова: Украина-Гетманщина, Павел Полуботок, Василий Полуботок, ложка, потир, герб, атрибуция.

Berezova S.A., Tereschuk O.M. The memorable materials of hetman Polubotok's family in collection NMHU

The article explores silverware from the collection of the museum, which is associated with patronage activities of hetman Pavlo Polubotok and heirs of his family. The origin, study, attribution of exhibits become the subject of research.

Key words: Ukrainian Cossack state, Pavlo Polubotok, Vasylii Polubotok, spoon, chalice, coat of arms, attribution.

01.03. 2017 р.

J